

Vers il temp modern

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 6

Dal chantun Grischun a la schientscha nazionala svizra

Il 1803, suenter ils embrugls da la helvetica, ha Napoleun Bonaparte decretà l'Acta da Mediazion. Dapi quel mument fa – sper tschintg ulteriurs novs chantuns – er la Veglia Republica da las Trais Lias part da la Svizra, e quai sco chantun Grischun e senza las anteriuras Terras subditas. In ulteriur impurtant pass vers las relaziuns politicas d'ozendi ha furmà la constituziun chantunala dal 1854. Quella è suandada a la realisaziun da la Confederaziun svizra sco stadi federal il 1848. Ma l'integratiun da las singulas forzas spiertalas e politicas en il stadi federal e la furmaziun d'ina schientscha nazionala è stà in process ch'ha duvrà ses temp.

La Societad helvetica fundada il 1761 ha propagà gia avant la Revoluziun franzosa ina schientscha federala communabla. Quest moviment nazional ha l'emprim cumpiglià be la pitschna classa superiura. L'onn 1819 è vegnida fundada l'Uniu da Zofingia, l'emprima uniu patriotica da students. Dals 1830-1840 en las uniuns academicas s'entusiasmas per las ideas dal liberalissem, sco libertad da pressa, rinforzament dals dretgs dal pievel ed ina constituziun per l'entira Svizra. Students da la

Germania han da quest temp introduci en Svizra la moda da purtar colurs. Bindel e chapitscha en l'emprim vegnids refusads sco atipics per la Svizra. Pir enturn il 1880 en els vegnids acceptads definitivamain.

Suenter la Guerra da la Lia separatista e la fundaziun dal stadi federal l'onn 1848 è il sentiment nazional sa dasdà pli e pli en tuttas parts da la populaziun. Il foss politic tranter chantuns liberals e conservativs duva vegnir surmuntà cun agid d'uniuns federalas. La passà è vegnì declerà per in temp eroic. La figura legendara da Tell è daventada per las uniuns da tir l'idol or dal temp da las guerras per la libertad. Ils gymnasts han laschà reviver ils gieus da pasturs documentads dapi il temp medieval, sco stuschar ed auzar crappa, siglir e lutgar. Cumponists han stgaffi chanzuns patrioticas per las uniuns da chant. La moda da regalar buccals tar ils tiradurs, chantadurs e gymnasts era in'imitaziun dals usits da las mastergnanzas dal temp medieval. Ultra da quai han las uniuns patrioticas surpiglià elements da festa da la Revoluziun franzosa, sco plantas da libertad, toasts, artgs da triumf ed il cult da bandieras.

Emigraziun

Servetsch militar sco professiun

Dapi l'entschatta dal 16avel tschientaner è l'activitad militar daventada pli e pli ina professiun. Ils confederads, disads da far guerra, han spert constatà ch'il servetsch militar era ina pussaivladad bainvegna per chattar in gudogn. La furma economica dal temp modern tempriv, l'interpresa privata, ha er cumpiglià il mastergn da schulda. L'interprenider militar era il chapitani

Hotel Pontresina dal temp da la Belle Époque.

d'ina cumpagnia. El n'era betg be il manader mabain er il proprietari da la cumpagnia, da la quala el pudeva disponer tenor plaschair. El engaschava ils mercenaris, pajava quels, tscherniva ses uffiziers e sutuffiziers e fixava lur sold. El surpigliava la responsabladad finanziala e militar, purtava la perdita e metteva il gudogn en ses sag. Sco il mastergnant stueva procurar sez per ses utensils e sia vestgadira, ha er il mercenari stuì finanziar sez sias armas e sia vestgadira. Las armas arrivadas en il Grischun tras ils servetschs esters prestan il mussament ch'els Grischuns han fatg servetsch militar sut numerus patruns. Il 1743 stevan en servetsch da la Frantscha 2850 Grischuns, en servetsch da l'Austria 2400, en servetsch da l'Olanda 2400, en servetsch da la Spagna 600 ed en servetsch dal Piemunt 2100.

Il davos grond dumber da Grischuns e d'auters confederads ha lutgà per Napoleun en la campagna en Russia. La schientscha nazionala svizra dal 19avel tschientaner e l'emigraziun da mastergnants, ch'ha cuntanschi ina pli e pli gronda muntada, han plaunet fatg fin al servetsch militar. Sin fundament dal decret dal Cussegl federal dal 1859 han ils davos regiments svizzers abandonà il servetsch napolitan. Il servetsch en la guardia svizra a Roma na munta tenor dretg svizzer betg in servetsch chastiabel tar in'armada estra; el vala plitost per in servetsch d'onur per il papa e per la baselgia.

Mastergn e finamira dals emigrants

Durant tschientaners en Grischuns emigrads en terras estras. Entiras famiglias han tschertgà da mitschar d'ina povra vita sin in bain puril memia pitschen. Las autoritads en gugent stadas prontas da trametter vi sumar personas malvesidas sco concursivs e delinquents. Emigrants bainstants eran in'exceptziun.

Dapi il 14avel tschientaner era la Republica da Vaniescha la mira da blets emigrants grischuns. L'onn 1493 è vegnida fundada la mastergnanza e confraternitad dals pastizers che consistiva per la gronda part da Grischuns domiciliads. Gia en il temp medieval tardiv en quels sa spezialisads sin la fabricaziun da marzipan e confect cun agid da zutger, da lez temp ina spezaria da luxus. Enturn la mesadad dal 17avel tschientaner en ils burgais bainstants da l'Europa s'orientads tenor las isanzas da mangiar e da baiver da la noblezza franzosa. Grischuns capavels ed iniziativs han vis la pussaivladad da far fatschenta ed han fundà l'onn 1680 l'emprim café a Vaniescha. A lur clientella appartegnevan er uffiziers da lur patria. La nova bavronda chauda vegniva servida cun zutger e cun pastizaria dultscha. Ils pastizers grischuns han surpiglià tuttas raffinezzas dal diever da zutger ch'en vegnidas cultivadas a la curt dal retg franzos. Exclusivitads sco liquors, limunadas, glatsch e pralinas eran prest d'obtegnair a Vaniescha.

Las classes pli bassas dals immigrants lavuravan sco portabagascha als ports da mar u sco vaidrers, chalgers e ferrers da cuntels.

Enturn ils onns 1760 hai dà grondas tensiuns economicas e religiusas tranter ils Venezians ed ils esters. L'onn 1771 han ins desditg il dretg da dimora a quels Grischuns che n'en betg stads pronts da sa laschar naturalisar. Els han tschertgà in nov dachasa en l'Italia Superiura, en Frantscha, en Germania, en Pologna ed en Russia. En il 19avel tschientaner en ils Stadis Unids da l'America daventads la terra classica da l'emigraziun.

Insatge da l'istorgia da l'agricultura

Gia dal temp medieval sa distinguan il clauns e vitgs dal Grischun tras ina structura maschadada da l'agricultura che cumpiglia la cultivaziun dad ers e la tratga da muvel. Dal 16avel fin il 18avel tschientaner ha la cultivaziun da dumiec, seghel e furment/salin dominà en Surselva, en l'Engiadina Bassa, Tumleastga, Schons, Scanvetg e sin la Mantogna. Gia en il 9avel tschientaner chattan ins mulins d'aua sco accumpagnaders indispensabls da l'agricultura. Las pli veglias spezzias da legums ch'en vegnidas plantadas entaifer l'agricultura en la fava e las ravas; las ravas sco pavel per il muvel. Concernent la produziun da textilias per la chasada èsi da dir che ers da glin dominavan dapi il 16avel tschientaner plitost en las regiuns pli autas ed il chonv en las regiuns pli bassas. L'agen provediment sin il sectur da vestgadira e biancaria è bain sa reduci pli e pli davent da la fin dal 17avel tschientaner; el ha dentant preni ina fin definitiva pir enturn ils onns 1920.

Il 13avel tschientaner sa distingua tras la derasaziun da la tratga da nursas. In product impurtant era la taila grischa da launa fullada e purtada dals purs ch'ha dà a quels il num tudestg dals «Grave Puren» ed a lur pajais il num Grischun. Cunter la fin dal temp medieval en ils purs sa distatgads pli e pli da la tratga da biestga manidla ed han cumenzà cun la tratga da biestga gronda. L'utilisaziun dal latg ed il fanar steva uss en il center en tschertas regiuns. Ils purs da l'Engiadina Ota han importà la metoda da far chaschiel grass da l'Italia Superiura enturn il 1525 ed els en pli tard stads en il cas d'exportar da quest chaschiel grazia a la cultivaziun intensiva da lur alps. Fin la fin dal 19avel tschientaner era er il chaschiel grass da Tujetsch fitg tschertgà. Adina colliada cun l'economia da latgiras è stada la tratga da portgs.

La viticultura è documentada en la allada dal Rain ed en las vals meridionalas dapi il temp medieval tempriv. Caracteristica per il Grischun meridional è er la cultura da chastagners.

A partir da la fin dal 18avel tschientaner daventa l'agricultura l'object da perscrutaziuns scientificas. El center da quellas stat l'augment da la produziun. Ils «patriots economic» propageschan sco novaziun la cultivaziun dal tartuffel, l'augment da la produziun tras ladar e d'intensivar la cultivaziun da puma en regiuns adattadas.

La revoluziun industrial ha er cumpiglià l'agricultura grischuna cunter la fin dal 19avel tschientaner ed ha midà sias structuras cuntinuadamain ed a moda radicala. Da constatar è ina spezialisaziun en la produziun, la mecanisaziun dals meds da produziun, il diever da chemicalias per l'augment da la produziun, ina sminuziun dal dumber dals manaschis ed a medem temps in engrondiment da la surfatscha per manaschi e dal dumber d'animals. Oz lavuran en l'agricultura be anc ina pitschna procentuala da tut ils occupads.

Il traffic cun vehichels

La dependenza economica totala da la Germania dal Sid durant l'onn da fomaz 1816/17 ha stimulà il chantun Grischun da construir las vias sur ils pass. Dal 1818-1821 è vegnida construìda la via lada sur il San Bernardino, 1822 la via sur il Spleia. Dals 1820-1826 suonda il tschancun dal Güglia Bivio-Silvaplana, 1827/28 il toc Malögia-Casaccia. La direzziun da las lavurs è stada en ils mauns dal priminschigner chantunal Richard La Nicca (1794-1883) da Sarn. Participads essenzialmain a la finanziaziun en stads la regiun da Milaun austriaca, Sardegna-Piemunt, la corporaziun da transport da Cuira ed il Chantun. Las vischnancas dals pass han furnì gratuita-

main il material da construcziun. Pir l'erecziun da questas «vias artificialas» ha fatg ils pass charrabels senza interrupziun per transports da rauba e charrotschas da posta da dus fin sis chavals. Ils temps da transport en vegnids pli curts, ils custs en sa reducids. La consequenza è stada in grond augment dal traffic da rauba. Ustarias ed hotels existents en vegnids engrondids, novas construcziuns en suandadas. Ils aspects da gudogn da la populaziun en creschids. Gia il 1823 suenter la construcziun da la via sur il Spleia e sur il San Bernardino curescha la posta privata regulara da la firma Alys e Bauer. Las novas vias da traffic han dentant betg be purtà avantats a la populaziun indigena. Ils spediturs cun gronda influenza politica ed economica han pretendi da dismetter ils ports ed uschia d'introducir in urden economic liberal tenor il princip da la libra concorrenza. Ils vegls dretgs dals commembers dals ports en vegnids dismiss definitivamain cun il conclus federal dal 1861. La viafier sur il Brenner (1867) e l'avertura dal tunnel dal Son Gottard (1882) han reduci fermamain il traffic da transit tras il Grischun. La situaziun dueva pir sa megliurar cun l'avertura dals pass per il traffic motorisà (suenter la dissoluziun dal scumond da quel ch'è stà en vigor fin il 1925).

La construcziun da la rait da la Viafier retica da l'onn 1889 fin l'erupziun da l'Emprima Guerra mundiala è stada colliada cun finamiras turisticas. La viafier cun sia gronda capacitat ha contribuì essenzialmain al svilup economic dal chantun Grischun.

Turissem en il Grischun

En la segunda mesadad dal 19avel tschientaner en ils Englais vegnids sco emprims turists en il Grischun. En l'Engalterra devi gia ils indizis da l'industrialisaziun: chamins firmants, quartiers da miseria ed in proletariat agità politicamain. La classa superiura – noblezza, clerus ed uffiziers pli auts – en vegnids en las Alps. Els han tschertgà qua aria pura, sulegl e la bellezza da la cuntrada. Els han er carti da chattar umans en in stadi natural e senza maclas. Els indigens han spert vis ch'i deva bunas pussaivladads da gudogn cun sa preschentar en la vestgadira tradiziunala e da laschar reviver las veglias isanzas.

Dapi ils onns 1870 en ils simpels vitgs da muntogna sco San Murezzan e Tavau sa svilupads plaun a plaun a citads pompusas da hotels. Il medi tudestg Alexander Spengler ha scuvert ch'il bacil da tuberculosa na prosperescha strusch en il clima alpin. Tavau è daventà qua tras in lieu da cura renomà per malsaus dal lom.

L'interiur dals hotels era adattà al standard social dals giasts. L'istorgia da quels ch'han tigrà las mobiglias pompusas ed han gi quità per il bainstar dals giasts maldisads n'è betg anc scritta.

Ils emprims decennis en ils esters arrivads be la stad. Las muntognas han carmalà en las autezzas. Chatschaders e pasturs disads en las muntognas en s'offrids sco guides. La nova professiun da guid da muntogna ha procurà per lavur e gudogn. En ils onns 1870 han alpinists englais cumenzà cun ascensiuns d'enviern. Per quest intent han els duvrà tschertgels da naiv dals purs da muntogna. Ina vieuta decisiva per il svilup dal turissem d'enviern è stada la cumparida dals emprims skis ils onns 1890. L'hotelier iniziativa da San Murezzan Caspar Badrutt ha introduci il curling per ses giasts l'enviern 1883/84. Patinar e scarsolar han chattà pli e pli blets amatur. Dar tennis è daventà in sport preferi da stad e d'enviern.

La preschentaziun:

Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch

Erecziun dal tunnel da viafier da l'Alvra ch'è vegnì avert il 1903.